
УДК 159.9:343.911

В. М. ФІЛОНЕНКО,

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри соціології та психології факультету № 6

Харківського національного університету внутрішніх справ;

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2662-1705>

ФАКТОРНА СТРУКТУРА КОМПЛЕКСУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЗЛОЧИНЦІВ-РЕЦИДИВІСТІВ КОРИСЛИВОЇ ТА НАСИЛЬНИЦЬКОЇ СПРЯМОВАНOSTІ

Представлено результати дослідження особистості злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типів, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі. За допомогою факторного аналізу було встановлено статистичні зв'язки між змінними, котрі були предметом вивчення у цьому дослідженні. Проведений факторний аналіз дозволив диференціювати психологічні ознаки та виявити факторну структуру комплексу психологічних особливостей злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького спрямованості. Виявлено відмінний для корисливих і насильницьких злочинців зміст таких факторів, як «Комплекс агресивної поведінки», «Комунікація», «Характерологічні особливості», а також наявність специфічних факторів: для корисливих злочинців – «Суб'єктивний контроль», для насильницьких – «Цінності».

Ключові слова: особистість, корисливі злочинці, насильницькі злочинці, злочинці-рецидивісти.

Filonenko, V.M. (2017), "The factor structure of the complex of psychological characteristics of hard core criminals of lucrative and violent orientation" ["Faktorna struktura kompleksu psykholohichnykh osoblyvosti zlochynsiv-retsdyvistiv koryslyvoi ta nasylnytskoi spriamovanosti"], *Pravo i Bezpeka*, No. 2, pp. 166–171.

Постановка проблеми. Вивчення особи злочинця чи особи, яка відбуває покарання у вигляді позбавлення волі після скоєння злочину, залишається актуальним для науковців різних галузей. Зокрема, велику кількість досліджень було проведено і проводиться дослідниками у межах психологічного напрямку.

Дослідженнями особистості злочинця, зокрема злочинця-рецидивіста, займалися такі науковці, як Ю. М. Антонян, О. М. Бандурка, В. С. Батиргареева, В. В. Голіна, П. Ф. Гришанин, А. Ф. Зелінський, О. В. Землянська, О. М. Разумова та ін. Ними вивчалися як окремі риси й особливості психіки особи, яка вчинила протиправне діяння, так і групи факторів, що обумовлюють скоєння злочину.

Однак, незважаючи на значний обсяг результатів, отриманих у дослідженнях різноманітної спрямованості, вивчення особистості злочинця тривають, виходячи як з наукової, так і з соціальної актуальності цієї проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У результаті аналізу наукової літератури встановлено, що спроби залучити для пояснення злочинної поведінки рецидивіста такі категорії, як дефекти моральної сфери, неналежні соціальні настановлення, антисоціальна спрямованість, не можуть забезпечити адекватне пояснення не тільки тому, що це занадто загальні категорії, які важко піддаються індивідуалізації, але й тому, що подібні схеми взагалі є погано застосовними саме до особистості рецидивіста. Адже його характерними рисами є саме морально-етична ущербність, неналежні соціальні настановлення, антисоціальна спрямованість і т. ін., тобто вони вже виступили причинами скоєння злочину, за що особа й була засуджена. Ці риси властиві дуже багатьом рецидивістам. Для ефективного профілактичного впливу винятково важливе значення має виявлення тих психологічних причин, які predisponують скоєння такою особою нового злочину.

Кримінологами доведено, що правова система ефективної протидії злочинам має ґрунтуватись на врахуванні їх неоднорідності. Підставою віднесення особистості до певного кримінального типу є встановлення основних властивостей і найчастіше повторюваних стійких ознак, які відбивають специфіку особистості, що у кримінологічному ракурсі відображе-

но в роботах О. М. Алексєєва, О. О. Антонян, Ю. М. Антоняна, Г. Б. Калманова, Т. А. Ножкіної, Л. А. Висотіної, В. Д. Луганського, М. В. Гончарової, А. Ф. Зелінського, Н. А. Коломитцева, Г. М. Миньковського, В. Д. Філімонова, І. В. Шмарова, М. П. Мелентьєва, А. М. Яковлева, М. Делізі (М. DeLisi, 2012); М. Е. Вольфганга (М. Е. Wolfgang, 1983) та ін. Багато вчених розкривають сутність особистості злочинця, будуючи структуру її складових. Дослідженнями в цьому напрямку займалися Г. А. Аванесов, М. І. Єнікєєв, І. І. Карпець, В. М. Кудрявцев, А. Б. Сахаров, Л. Б. Філонов, В. Є. Емінов та багато інших. Вони ґрунтовно пояснюють кримінологічну характеристику структури і психологічні риси структури особистості злочинця [1, с. 42].

У своїх дослідженнях Є. В. Заїка, Н. П. Крейдун, А. С. Ячина також підходять до вивчення особистості злочинця за допомогою комплексного підходу [2, с. 85]. На думку цих науковців, за наявності у структурі особистості декількох негативних рис (щонайменше трьох) вони детермінують криміногенну поведінку та стосуються соціальних відносин, ставлення до майбутнього, рис характеру тощо.

Психологи та кримінологи наголошують, що рецидивістам притаманні такі риси, як високий егоцентризм, зневага до думки інших, підвищена агресивність, деформація ціннісної сфери, імпульсивність, підозрілість, деструкція комунікативних характеристик, дефіцитарність саморегуляції та т. ін. Проте у наявних психологічних роботах ці особливості досліджені та розкриті недостатньо, застосований психодіагностичний інструментарій не відбиває усієї психологічної різноманітності досліджуваного феномена, внаслідок чого виховний вплив щодо засуджених носить недиференційований характер.

Ми згодні із зауваженням Е. С. Амбарцумян, П. О. Іванова, В. А. Селькіна, котрі вказують, що для складення більш повного психологічного портрета особи злочинця чи засудженого потрібно використати та опрацювати результати застосування психологічного інструментарію різноманітної спрямованості. Це дозволить максимально повно реконструювати й моделювати не лише внутрішній, але й зовнішній психологічний світ людини [3].

Мета нашого дослідження полягає у встановленні факторної структури комплексу психологічних особливостей злочинців-рецидивістів корисливої та насильницької спрямованості, що дозволить надати диференційовану психологічну характеристику цих досліджуваних.

У дослідженні було використано такі методики: опитувальник Леонгарда – Шмішека, опитувальник Басса – Даркі, тест руки Р. Вагнера, методика «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» (С. С. Бубнова), методика «Локус контролю» (О. Г. Ксенофонтів), опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» (В. І. Моросанова), методика діагностики універсальних загальнолюдських цінностей Ш. Шварца, методика діагностики інгібіції у спілкуванні (Л. Б. Полосова), тест (опитувальник) емоційного інтелекту Д. В. Люсіна, опитувальник «SACS» для вивчення стратегій та моделей копінг-поведінки С. Хобфолла (адаптація В. О. Чікер), опитувальник проактивної опановуючої поведінки (адаптація О. С. Старченкової). Як математико-статистичний метод було використано факторний аналіз, за допомогою якого було виявлено чинники, що відповідають за наявність статистичних зв'язків у просторі вивчених змінних. **Емпіричною базою дослідження** виступала Олексіївська виправна колонія (№ 25) у Харківській області середнього рівня безпеки для осіб, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі. Досліджувана вибірка – злочинці-рецидивісти чоловічої статі корисливого та насильницького типів загальною кількістю 302 особи, які вчинили спеціальний рецидив. Досліджувані були розподілені на групи відповідної кримінальної спрямованості. Групу рецидивістів корисливої спрямованості склали 148 осіб, групу рецидивістів насильницького типу склали 154 особи.

Виклад основного матеріалу. За аналізом загального масиву даних, що були отримані після використання методу факторізації головних компонентів і алгоритму Varimax обертання (з нормалізацією за Кайзером), як у групі корисливих, так і в групі насильницьких злочинців було виділено чотири фактори. Визначені фактори в узагальненій групі злочинців корисливого типу охоплюють у сумі 78,11 % дисперсії, в узагальненій групі злочинців насильницького типу – 74,08 %. Зокрема, в результаті аналізу було виділено такі чотири фактори (показники факторного навантаження наведено в дужках).

Фактор 1 «Комплекс агресивної поведінки» у групі насильницьких злочинців-рецидивістів,

який охоплює 32,66 % дисперсії, включає шкали «Агресивність» (0,669), «Директивність» (0,620), «Непряма агресія» (-0,632), «Негативізм» (-0,744), «Комунікативна агресія» (0,586), «Контроль власних емоцій» (-0,634), «Контроль експресії» (-0,572), «Інгібіція емпатії» (0,802), «Відповідальність у сфері міжособистісних стосунків» (0,627), «Готовність до самостійного планування діяльності та відповідальності за неї» (0,711), «Пошук соціальної підтримки» (0,566), «Стратегічне планування» (-0,640). Цей фактор у групі насильницьких злочинців-рецидивістів поєднує такі характеристики, як схильність до відкритої прямої агресивної поведінки, низький негативізм, комунікативну агресію, занижений контроль власних емоцій та контроль експресії при інгібіції емпатії, в той же час вираженими є відповідальність у міжособистісних стосунках, готовність до самостійного планування, пошуку соціальної підтримки, але водночас низький рівень стратегічного планування. Зазначимо, що зміст цього фактора є суперечливим, тому що агресивна тенденція поєднується з пошуком соціальної підтримки, прийняттям відповідальності за міжособистісні стосунки, готовністю до самостійного планування діяльності за недостатності стратегічного планування.

Фактор 1 «Комплекс агресивної поведінки» у групі корисливих злочинців-рецидивістів, який охоплює 16,37 % дисперсії, включає шкали «Агресивність» (0,606), «Негативізм» (-0,726), «Непряма агресія» (0,653), «Відпочинок» (0,598), «Добробут» (0,688), «Гедонізм» (0,713), «Розуміння емоцій інших» (0,630), «Керування емоціями інших» (0,681), «Керування власними емоціями» (0,567), «Превентивне подолання» (0,751). Цей фактор поєднує такі характеристики, як агресія, непряма агресія, і такі цінності, як відпочинок, благополуччя, гедонізм при низькому негативізмі, замовчуванні незгоди, схильність використовувати компоненти емоційного інтелекту, а реалізується це все за рахунок превентивного подолання. Отже, з підвищенням значущості відпочинку, благополуччя, гедонізму корисні злочинці-рецидивісти виявляють агресію, водночас це поєднується з підвищенням компонентів емоційного інтелекту, зниженням негативізму та посиленням превентивного подолання.

Фактор 2 «Комунікація» у групі насильницьких злочинців-рецидивістів, який охоплює 44,09 % дисперсії, включає шкали «Інгібіція комунікативних установок» (0,715), «Інгібіція комунікативної толерантності» (0,677), «Афективність» (-0,653), «Комунікативність» (0,874),

«Залежність» (-0,715), «Активна безособовість» (0,734), «Розуміння власних емоцій» (-0,650), «Розуміння емоцій інших» (-0,588), «Керування емоціями інших» (-0,771), «Моделювання» (-0,880), «Оцінка результату» (-0,607), «Гнучкість» (0,741). Цей фактор поєднує такі характеристики, як інгібіція комунікативних установок, інгібіція комунікативної толерантності, формальність у міжособистісних стосунках, зниження розуміння власних емоцій, а також розуміння та керування емоціями інших, дефіцитарність процесів моделювання ситуації та оцінювання результату за умови гнучкості регуляторних процесів. Таким чином, провідним компонентом цього фактора є негативна забарвленість комунікації: інгібіція комунікативних установок, комунікативна інтолерантність, формальність стосунків, недостатність міжособистісного емоційного інтелекту; в такому разі ситуація спілкування не моделюється та її результати не оцінюються; у випадку, якщо спілкування не задовольняє всіх потреб, алгоритм може змінюватися за рахунок гнучкості. Але внаслідок якісного наповнення фактора ці зміни не відбуваються в бок ефективного зразка поведінки.

Фактор 2 «Комунікація» у групі корисних злочинців-рецидивістів, який охоплює 30,81 % дисперсії, включає шкали «Інгібіція комунікативних установок» (0,759), «Інгібіція комунікативної толерантності» (-0,747), «Комунікативна агресивність» (-0,577), «Афективність» (-0,861), «Комунікативність» (0,829), «Залежність» (-0,712), «Гнучкість» (0,647), «Уникнення» (0,826), «Пошук інструментальної підтримки» (0,649), «Стратегічне планування» (0,624). Аналізуючи шкали, що характеризують другий фактор у групі корисливих злочинців-рецидивістів, слід зауважити, що пошук інструментальної підтримки фасилітується стратегічним плануванням, уникненням, комунікативною толерантністю, зниженням комунікативної агресивності, при цьому високою є інгібіція комунікативних установок, а також формальність у міжособистісних стосунках.

Фактор 3 «Характерологічні особливості» у групі насильницьких злочинців-рецидивістів, який охоплює 17,22 % дисперсії, включає шкали «Тривожність» (-0,632), «Дистимія» (0,731), «Демонстративність» (-0,519), «Соціальний статус» (-0,806), «Активність» (-0,735), «Спілкування» (-0,699), «Страх» (-0,547), «Асоціальні дії» (0,622), «Імпульсивність» (-0,694), «Схильність до самозвинувачення» (0,566), «Інтернальність в описі досвіду» (0,801), «Інтернальність у судженнях про життя взагалі»

(0,714). Наповнення цього фактора демонструє нездатність до змін у житті, витіснення причин дискомфорту, співвідношення їх із зовнішніми обставинами, відсутність турботи з приводу того, як людина виглядає в очах оточення, зниження значущості соціального статусу, активності, спілкування, страхів, які посилюються схильністю до самозвинувачення, інтернальністю в судженнях про життя взагалі та інгібіцією імпульсивного копінга.

Фактор 3 «Характерологічні особливості» у групі корисливих злочинців-рецидивістів, який охоплює 41,74 % дисперсії, включає шкали «Екзальтованість» (0,619), «Тривожність» (-0,593), «Циклотимія» (0,716), «Милосердя» (0,538), «Кохання» (0,652), «Повага оточення» (0,512), «Інгібіція емпатії» (0,625), «Самостійність» (0,706), «Пошук емоційної підтримки» (0,640). Цей фактор демонструє, що характерологічні особливості, які виявляють себе у безтурботності, ейфоричності, у безвідповідальному порушенні та ігноруванні зобов'язань перед людьми, а також підвищення автономності і зниження емпатії стають психологічним ресурсом використання милосердя, кохання, поваги та підтримки з боку оточення.

Фактор 4 «Цінності» у групі насильницьких злочинців-рецидивістів, який охоплює 29,15 % дисперсії, включає шкали «Милосердя» (0,507), «Кохання» (0,680), «Повага оточення» (0,662). У цьому факторі представлені цінності вищого порядку, що виявилися відокремленими від інших психологічних характеристик.

Фактор 4 «Суб'єктивний контроль» у групі корисливих злочинців-рецидивістів, який охоплює 32,01 % дисперсії, включає шкали «Схильність до самозвинувачення» (0,730), «Готовність долати труднощі» (-0,623), «Готовність до самостійного планування діяльності та відповідальності за неї» (-0,617). Визнання вини фасилітується неготовністю долати труднощі та відповідати за свої вчинки. Це збігається з даними, що представлені в науковій літературі, які свідчать про те, що корисливим злочинцям є притаманним визнавати свою провину, водночас виправдовуючи це непереборними зовнішніми обставинами.

Проведений факторний аналіз дозволив диференціювати психологічні ознаки корисливих і насильницьких злочинців-рецидивістів та рекомендувати специфічні напрямки групової психокорекційної програми із засудженими означеної кримінальної спрямованості [4, с. 188].

Виходячи зі змісту отриманих факторів, пріоритетні напрямки у психологічній роботі зі злочинцями насильницького типу передбачають:

зниження рівня агресивності та розвиток навичок конструктивного спілкування, розвиток емоційного інтелекту, формування конфліктної компетентності, активізацію ресурсних станів відповідно до типу хронізації злочину. Специфіка факторної структури свідчить про те, що у психологічній роботі зі злочинцями-рецидивістами корисливого типу пріоритету набувають: подолання асоціальної спрямованості особистості, розуміння значущості інших людей, розвиток емпатії та нейтралізація егоїстичних тенденцій.

Висновки. Як у групі насильницьких, так і в групі корисливих злочинців перший фактор – «Комплекс агресивної поведінки» – обумовлює специфіку проявів агресивності. У рецидивістів насильницького типу прояви відкритої агресії фасілітують: орієнтованість на міжособистісні стосунки, відповідальність за них, відсутність цілеорієнтованого детального плану дій. У рецидивістів корисливого типу до комплексу агресивної поведінки імплантовані гедоністичні цінності, комунікативні здібності та передбачення потенційних стресорів і підготовка до їх нейтралізації, які набувають прогресивного характеру.

Другий фактор – «Комунікація» – визначає специфіку комунікативної взаємодії. У рецидивістів насильницького типу комунікативні ситуації негативно забарвлені, поєднуються з неадекватною оцінкою значущих внутрішніх і зовнішніх умов та некритично відтворюються в нових умовах. Своєрідність цього фактора в рецидивістів корисливого типу може бути окреслена через формальність комунікації та її

маніпулятивний характер, які використовуються для досягнення цілеорієнтованої мети й отримання інструментальної підтримки з боку оточення.

Третій фактор – «Характерологічні особливості» – поєднує акцентуйовані риси характеру та властивості, які кореспондують характеру його своєрідності.

У рецидивістів корисливого типу безтурботність, ейфоричність, безвідповідальне порушення та ігнорування зобов'язань перед оточенням, автономність, інгібіція емпатії є психологічним ресурсом використання милосердя, кохання, поваги та підтримки з боку інших людей. У рецидивістів насильницького типу ригідність щодо змін у житті, витіснення причин дискомфорту та зовнішньої детермінованості, тенденція не зважати на думку про них оточення, зниження значущості соціального статусу, активності, спілкування, страхів посилюються схильністю до самозвинувачення, інтернальності в судженнях про життя взагалі та інгібіцією імпульсивного копінга.

Четвертий фактор – «Суб'єктивний контроль» – у засуджених корисливого типу виокремлює характеристики, які свідчать про те, що у структурі локусу контролю такі її складові, як екстернальність готовності долати труднощі та відповідати за свої вчинки, визначають схильність до самозвинувачення. У засуджених насильницького типу четвертий фактор – «Цінності» – включає гуманістичні цінності, які усвідомлюються цими досліджуваними відокремлено від інших психологічних характеристик.

Список бібліографічних посилань

1. Антонян Ю. М. Изучение личности преступника. М.: ВНИИ МВД СССР, 1982. 80 с.
2. Заика Е. В., Крейдун Н. П., Ячина А. С. Психологическая характеристика личности подростков с отклоняющимся поведением. *Вопросы психологии*. 1990. № 4. С. 83–90.
3. Амбарцумян Э. С., Иванов П. А., Селькин В. А. Понятие «существенное влияние» и его судебная оценка. *Практика судебно-психиатрической экспертизы*. 2009. № 47. С. 196–209.
4. Філоненко В. М. Психологічні особливості злочинців-рецидивістів корисливого та насильницького типів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06. Харків, 2015. 261 с.

Надійшла до редколегії 24.05.2017

ФИЛОНЕНКО В. Н. ФАКТОРНАЯ СТРУКТУРА КОМПЛЕКСА ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПРЕСТУПНИКОВ-РЕЦИДИВИСТОВ КОРЫСТНОЙ И НАСИЛЬСТВЕННОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ

Представлены результаты исследования личности преступников-рецидивистов корыстного и насильственного типов, отбывающих наказание в виде лишения свободы. С помощью факторного анализа были установлены статистические связи между переменными, которые были предметом изучения в данном исследовании. Проведенный факторный анализ позволил дифференцировать психологические признаки и выявить факторную структуру комплекса психологических особенностей преступников-рецидивистов корыстной и насильственной направленности. Выявлено отличающееся для корыстных и насильственных преступников содержание таких факторов, как «Комплекс агрессивного поведения», «Коммуникация», «Характерологические особенности», а также наличие специфических факторов: для корыстных преступников – «Субъективный контроль», для насильственных – «Ценности».

Ключевые слова: личность, корыстные преступники, насильственные преступники, преступники-рецидивисты.

FILONENKO V. M. THE FACTOR STRUCTURE OF THE COMPLEX OF PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF HARD CORE CRIMINALS OF LUCRATIVE AND VIOLENT ORIENTATION

The results of the study of hard core criminals' personality of lucrative and violent types have been presented. The instrument included the methods for studying the accentuations of a character, manifestations of aggressiveness, value orientations, peculiarities of self-regulation of behavior, communication inhibition, emotional intelligence, and strategies to overcome stress situations by hard core criminals, who serve sentences in the form of deprivation of liberty. Using factor analysis, the author has established statistical relationships between variables that were the object of study in this research. Four factors have been identified both in the group of violent and in the group of lucrative criminals. The determined factors in the group of lucrative type cover a total of 78.11 % of dispersion, in the group of violent criminals – 74.08 %. The first three have been found out in both groups of convicts: the first factor "Complex of aggressive behavior" causes the specificity of manifestations of aggressiveness. The second factor "Communication" determines the specifics of communicative interaction. The third factor "Characteristic features" combines the accented features of the character and properties, which correspond to the nature of its peculiarity. At the same time, the content of these factors distinguished for lucrative and violent criminals has been found out. The fourth factor "Subjective control", found in the lucrative type of convicts, distinguishes characteristics that indicate contradictions in the structure of control localization. Recognition of guilt is faced with an unwillingness to overcome difficulties and be responsible for their actions. This coincides with the data contained in the scientific literature, which testify that lucrative criminals are inherent to recognize their guilt, while justifying this as insuperable external circumstances. The fourth factor of violent type convicts "Values" includes humanistic values that are understood by these subjects without reference to other components of the individual, that is, the values of the higher order are separated from other psychological characteristics.

By the results of the factor analysis, the author has differentiated psychological features of lucrative and violent hard core criminals that allows to emphasize the need for a specification of psycho-corrective work with convicted persons of a specified criminal orientation.

Keywords: *personality, lucrative criminals, violent criminals, hard core criminals.*
